

Hanefi Belh Fıkhnının Ekolleşmesi*

Obaidullah MOHAMMADULLAH

Sorumlu Yazar / Corresponding Author

Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

PhD Student, Süleyman Demirel University Institute of Social Sciences

Isparta / TÜRKİYE

ubeyd_muradi@hotmail.com | orcid.org/0000-0002-8434-7831

Adnan KOŞUM

Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim
Dalı

Prof. Dr., Süleyman Demirel University Faculty of Theology Department of Islamic Law
Isparta/TÜRKİYE

adnankosum@sdu.edu.tr | orcid.org/0000-0001-5205-2388

Özet

Hanefi mezhebi içinde bölgesel fıkhn ekolleri vardır. Bu ekollerin en kadimi kuşkusuz Belh ekolüdür. Söz konusu ekol hem usul hem de füru açıdan Hanefi fıkhnının gelişmesine katkıda bulunmasına rağmen birkaç spesifik makale dışında hiçbir çalışma yapılmamıştır. Çalışmada, Belh ekolünün özel örf ve ehl-i rey içindeki konumlarını ele alan makaleleri de kuşatacak şekilde Belh'te bölgesel bir ekolün oluşup oluşmadığı konusu klasik fıkhn kitaplarında geçen füru fıkhn meseleleri yardımıyla incelenmiştir. Çalışma

* Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanmakta olan "Hanefi Belh Ekolü ve Fıkhn Usulü Görüşleri" başlıklı doktora tezi kapsamında ulaşılan verilerden üretilmiştir.

Geliş/Received: 30.03.2024 | **Kabul/Accepted:** 27.12.2024 | **Yayın/Published:** 30.12.2024

Atıf/Citation: Mohammadullah, Obaidullah - Koşum, Adnan. "Hanefi Belh Fıkhnının Ekolleşmesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 44 (Aralık 2024), 423-443./ Mohammadullah, Obaidullah - Koşum, Adnan. "The Ecolization (Schooling) of Hanafi Balkh Fiqh". *Journal of Islamic Law Studies* 44 (December 2024), 423-443.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1461660>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Obaidullah MOHAMMADULLAH - Adnan KOŞUM | CC BY-NC-ND 4.0 International

neticesinde Belh'te Hanefi mezhebi içindeki en kadim bölgesel ekol olan Hanefi Belh ekolünün varlığı ve müstakil oluşu ortaya konulmuştur. Hanefi mezhebinin oluşumundan hemen sonra ve hatta aynı dönemde bu şekilde müstakil ekolün ortaya çıkışı, Hanefi mezhebi tarafından yadırganmamıştır. Bu da gösteriyor ki Hanefi mezhebi içindeki müçtehitler her ne kadar kendi aralarında bilimsel olarak çekişmeler de aralarındaki dostane ilişkileri ve karşılıklı saygıyı bırakmamışlardır. Belh fıkıhçılarının fikhî meseleleri ortaya koyarken başka bölgelerden özellikle Irak ve Buhara bölgesindeki fıkıh usulü anlayışından farklı bir usul anlayışına dayandıkları görülmektedir. Onların bir fikhî hükmü ortaya koyarken yaşadıkları belde ve bölgenin özel örfünü dikkate aldıkları anlaşılmaktadır. Bu ise Irak ve Buhara beldelerindeki birçok alim tarafından kabul edilme- yen bir durum olarak göze çarpmaktadır. Belh'in en etkin iki fakihî olan Nusayr b. Yahya (ö.268/881-2) ve Muhammed b. Seleme'nin (ö.278/891) özel örfü dayanarak birçok fikhî meselede diğer bölge ekollerinin kabul etmedikleri şekilde hüküm değişikliğine gittikleri müşahede edilmektedir.

Aslında bölgedeki değişim sadece fıkıh ile sınırlı değildir. Kelam ve tasavvuf gibi disiplinler de bölge şartlarına bağlı olarak bu değişimden nasibini almıştır. Örneğin, siyasi olarak ciddi çalkantılı dönemler geçiren Belh bölgesi özellikle müçtehitler döneminde de adeta toplum içerisinde yayılan salgın hastalık gibi hayatın bütün alanlarını yıpratmaktaydı. İslam'ın doğduğu bölge olan Hicaz ve Arap kültürünün hâkim olduğu bölgelerde müçtehitler fazla sıkıntı çekmeden fikhî meseleleri çözüme kavuştururken; buna karşı Horasan ve Belh gibi Acem kültürünün hâkim olduğu bölgelerde İslam fıkıhçıları ve müçtehitler meselenin fikhî çözümünü bulmak için çok meşakkatli durumlar ile karşı karşıya kalmışlardır. Bunun sebebi ise Belh'teki siyasi ve idarecilerin Arap milletinden olmaması ve bunların Belh kültürü ve insanına yabancı olmasıdır. Söz konusu gruplar arasındaki çekişme ve kargaşalar nedeniyle Belh müçtehitleri bunları uzlaştırmak için iman ve amel ilişkisinde Irak bölgesindeki fakihlere nispetle ayrıma giderek amelin imandan bir parça olmadığını söylemişlerdir. Ancak onların öbür taraftan da İslam ahlakını -ki daha sonra buna tasavvuf denecek- bölge halkının ihtiyacına binaen bütün fertlerin üzerine teker tekerilmek üzere işlediği görülmektedir. Bu sebeple Belh fakihlerinin daha sonraki dönemlerde Irak ve diğer bölgelerdeki bir kısım İslam âlimleri tarafında bu faaliyetlerinin ilkine Mürcie ikincisine ise Melâmetiyye dedikleri müşahede edilmektedir.

Irak merkezli Hanefi ekol ile Belh merkezli ekol arasındaki bölgesel, örf, kelam ve tasavvuf ile ilgili ihtilafli konular bilimsel tartışmalar dışında fiziki kavga ve savaşa hiçbir zaman neden olmadığı gibi, aksine Belh ekolüne ait görüşler Hanefi fıkıh kitapları içinde yer alarak gönümüze kadar ulaşmıştır. Aynı şekilde özellikle Belh ekolüne mensup fakihler bilime olan saygılarından olsa gerek bir fikhî meselede mensubu oldukları

mezhep görüşünden ayrılırken bilimsel ahlak çerçevesinde kalarak ilk dönem Hanefiler bazı fıkıh kurallarını kastederek “bu fıkıh kuralının bizim bölgede uygulanması uygun değil, çünkü şartlar, zaman ve mekân değişmiştir” şeklinde ifadeler kullanmışlardır. Bu durum günümüz İslam toplumu, İslam hukukçuları ve siyasetçileri için kriter alınması gereken bir üslup niteliğindedir. Bu çalışma bölgenin fıkıh üzerinde etkilerini ortaya koymak amacıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Bölgesel fıkıh, Belh bölgesi, Fikhî değişim, Belh fıkıh ekolü, Özel örf.

The Ecolization (Schooling) of Hanafi Balkh Fiqh**

Summary

There are regional sub-schools of fiqh within the Hanafi school. The Oldest one of them is undoubtedly the Balkh school. Although the school in question contributed to the development of Hanafi jurisprudence both in terms of usul and furu, no studies have been carried out except for a few specific articles. In this study, the issue of whether or not a regional school was formed in Balkh was examined with the help of the furu fiqh issues mentioned in classical fiqh books by covering the articles dealing with the position of the Balkh school in the case of special customs and ahl al-ray. As a result of this study, the existence and independence of the Hanafi Balkh school, which is the oldest regional school within the Hanafi school in Balkh, has been revealed. Immediately after the formation of the Hanafi school, and even in the same period, the emergence of such an independent school was not found strange by the Hanafi school, and the controversial fiqh issues of the Balkh scholars (mujtahids) were even mentioned in the fiqh books of the school. This shows that, although the scholars (mujtahids) within the Hanafi school discussed among themselves scholarly, they did not abandon the friendly relations and mutual respect between them. It has been determined that the Balkh fiqh scholars, while presenting fiqh issues, relied on a different understanding of fiqh methodology from other regions, especially Iraq and Bukhara. It is understood that they took into account the special customs of the town and region they lived when issuing a fiqh ruling. This stands out as a situation that is not accepted by many scholars in the regions of Iraq and Bukhara. It is observed that Nusayr b. Yahya (268/881-2) and Muhammad b. Salama (278/891), the two most influential jurists of Balkh, made changes in rulings on many jurisprudential issues, based on special customs, in a way that other schools of the region did not accept.

** This study was derived from the data obtained within the scope of the doctorate dissertation titled “The Hanafi School of Balkh and Their Views on Usul al-Fiqh”, which is being prepared at the Institute of Social Sciences of Süleyman Demirel University.

In fact, the change in the region is not limited to fiqh. Depending on the regional conditions, disciplines such as theology and Sufism have also had their share of this change. For example, periods of serious political turmoil were eroding all areas of life like an epidemic spreading throughout the society, in the Balkh region especially during the period of the mujtahids. While mujtahids in the Hejaz, the region where Islam was born, and in the regions dominated by Arab culture, resolved fiqh issues easily; on the other hand, in regions where Persian culture dominated, such as Khorasan and Balkh, Islamic jurists and mujtahids faced very difficult situations in order to find a fiqh solution to the issue.

The reason for this is that the politicians and administrators in Balkh were not from the Arab nation and were alien to the culture and people of Balkh. Due to the conflicts and turmoil between these groups, the mujtahids of Balkh, in order to reconcile them, made a distinction in the relationship between faith and deeds in comparison to the jurists in the Iraqi region, saying that deeds were not part of faith. On the other hand, it can be seen that they also applied Islamic ethics - which would later be called Sufism - to all individuals, one by one, based on the needs of the people of the region. It is for this reason that the first of these activities of the jurists of Balkh was called Murjia and the second Melamatiyya by some Islamic scholars in Iraq and other regions in later periods. Controversial issues regarding regional customs, theology and Sufism between the Iraq-based Hanafi school and the Balkh-based school have never caused physical fights and wars other than scholarly debates, on the contrary, the views of the Balkh school have survived until to day by being included in the Hanafi fiqh books. In the same way, especially the jurists belonging to the Balkh school of fiqh, while differing on a fiqh issue from the view of the school they belong to, probably due to their respect for knowledge, remained within the framework of scholarly ethics, used such expressions and said, "It is not appropriate to apply this fiqh rule in our region, because the conditions, time and place have changed", referring to some early Hanafi fiqh rules. This is a style that should be taken as a criterion for today's Islamic society by Islamic jurists and politicians.

Keywords: Islamic Law, Regional fiqh, Balkh region, Jurisprudential (Fiqh) change, The Fiqh School of Balkh, Special custom.

Giriş

Fikhî ekolleşmelerde fikhın coğrafya ve bölgeyle ilişkisini göz önünde bulundurmak önemlidir. Coğrafyadan, bölgeden yalıtılmış, coğrafya,bölge bağlamını yok sayan bir fikh araştırmasının sağlıklı sonuçlar vermesini beklemek ve fikhın gelişimini ve ekolleşmesini isabetli bir şekilde anlama ve anlamlandırmaya çalışmak beyhude bir

çaba olmaktan öte gitmez. Mezheplerin coğrafi/bölgesel açıdan izledikleri serüveni takip etmek bu yüzden kaçınılmaz olmaktadır.

Mezhepler içindeki fikhî ekoller genellikle birbirinden farklı coğrafya ve toplumlarda söz konusu toplumların fikhî ve hukuki meselelerini müctehitlerin çözümlemesi ve toplumun da bu çözümü benimsemesiyle ortaya çıkmıştır. Hanefi Belh fıkhının ekolleşmesinde de coğrafya (bölge), toplum kültürü ve siyasetin rolü büyüktür. Bir bölgenin coğrafya ile toplumunun etkileşimi sonucu ortaya çıkan örf nasıl ki diğer örflerden farklı ise, aynı şekilde örfler ile fıkhın etkileşimi sonucunda meydana gelen mezhepler de farklıdır. Söz konusu mezheplerden biri olan Hanefi mezhebi de böyle bir etkileşim sonucunda Irak bölgesinde ortaya çıkmıştır. Bazı araştırmacılar Belh fıkhının Hanefi mezhebi ile aynı özelliğe sahip olduğunu iddia etmişlerdir.¹ Bazı araştırmacılar ise Belh fıkhının coğrafi ve örfi olarak tamamen farklı bir bölgede doğduğunu ve bu sebeple söz konusu fıkhın diğer bölgesel ekollerden çok farklı yönleri bulunduğunu söylemektedir.²

Hanefi Belh fıkhı bölgenin fethi ile ekolleşmeye başlamıştır. Ekolleşme daha sonra Ebû Mutî' el-Belhî (ö.197/812-13 veya 204/819-20) gibi fikhîçilerin söz konusu bölgede kadılık (hâkimlik) yapması ile yol almıştır. Aynı şekilde pek çok Belhli fikhîçinin fikhî görüş beyan etmesiyle oluşmuştur. Bu sebeple Belh ekolü Hanefi mezhebinden farklı ve müstakil olmakla birlikte mütecanis bir bölgesel ekoldür.

Çalışma, Belh bölgesindeki fıkhın özelliklerini daha detaylı ele almaktadır. Bu yönüyle genel bir çalışmadır. Ancak Hanefi mezhebine nispetle ve fıkhın bölge kültürü ile etkileşim sonucunda oluşma süreci konusunu ele aldığı için bu yönüyle spesifik bir araştırma ve çalışma niteliği taşımaktadır. Yine çalışmada "Irak fıkhı Belh fıkhını ve ekolünü etkilemiş midir, söz konusu iki ekol birbirinin tamamen aynısı mıdır; ya da her ne kadar tarih olarak Semerkant ekolü daha sonra ortaya çıkmışsa da usul anlamında Belh ekolü ile bir ortak yanı var mıdır?" sorularının cevabı Belh ekolüne mensup fakihlerin görüşleri doğrultusunda bulunmaya çalışılmaktadır. Belh bölgesinin İslam topraklarına dahil edilmesiyle söz konusu bölgenin kültürel yapısı tamamen terk edilerek İslam kültürü mü hâkim oldu; ya da mevcut kültür olduğu gibi mi kaldı gibi soruların cevapları aranmaktadır. Yani Belh'e İslam'ın gelmesiyle nassların (ayet ve hadis) yerel kültürü etkileyip etkilemediği ya da tam tersi bir şekilde ifade etmek gerekirse, yerel

¹ Huzeyfe Çeker, "Hanefi Mezhebinin Fıkhı Silsileleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 176-181; Mehterhan Furkani, "Afganistan Topraklarında Yetişmiş Hanefi Fıkhı Âlimleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 327-350.

² Obaidullah Mohammadullah, "Hanefi Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (2019), 227-243; a.mlf., "Hanefi Belh Ekolünün Ehl-i Rey İçindeki Konumu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 38 (2021), 293-308.

kültürün mevcut nasslar üzerinde etkisinin olup olmadığı çalışmanın belli başlı problemleri olmaktadır.

Bu çalışmadaki konu Belh fıkının genelini ele almakta ve bu konuda modern dönemde yok denecek kadar az bir çalışma olduğu için mevcut çalışmaları da kapsayacak şekilde konuyu irdelemektedir. Bu konuda daha önceki çalışmalar Bölge ve konu hakkında genel bir harita çizmekte, Belh fakihleri hakkında genel bilgiler vermekte ve onların fikhî meselelerini toplamaktadır.³ Bu yönü ile Belh toplumunu yakından ilgilendiren, hatta bölgedeki savaş ve çatışmaların dozunu düşürmeyi sağlayan Belh fıkının ekolleşme süreci konusu bilim alanındaki bir boşluğu doldurarak ona önemli katkıda bulunmaktadır.

Çalışmada, dönemin Belh toplumunda bitişik halde bulunan özel örf ve kültür ile nassın (ayet ve hadis) nasıl ayrılmaz bir parça haline gelerek bir ekolün oluştuğu ve toplumun da söz konusu ekolü benimseyerek onun lafzına, şekline ve dış görünüşüne bağlı kaldığının analizi birkaç örnek üzerinden yapılarak irdelenmektedir. Zaruret ve maslahat halinde şerî ahkâmın aksi ile amel edilmesi dahi mümkün iken ve Müslümanlar arasındaki meşakkatin giderilmesi esas iken; Belh toplumu içerisinde din gibi algılanan kültür uğruna savaşların meydana gelmesinin İslam'ın onaylayıp onaylamadığının tespiti yapılmaktadır.

Çalışmanın önemi ve amacı ise coğrafi bölgenin fıkıh üzerindeki etkilerini ortaya koymak ve bölge şartlarının değişmesi ile kültürün de değişebileceği, özellikle kutsiyet atfedilerek korunmaya çalışılan ve uğruna savaşılan bir takım kültürel yapının değişmesinde hiçbir sakıncanın olmadığı konusunda toplumun bilinç düzeyinin artmasına katkısında ortaya çıkmaktadır.⁴

³ Bu konuda bazı eserler için bk. Ebu Bekir Vaiz el-Belhî, *Fezail-i Belh*, çev. Abdullah Muhammed Hüseyinî Belhî, nşr. A. Habibi, (Tahran: Sûrur-ı Saadet, 1972); Muhammed Mahrus Abdüllatif Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve mâ inferadû Bihî Mine'l-mesaili'l-Fikhiyye* (Bağdat: ed-Darü'l-Arabiyye lit-Tebaa, 1978); Bernd Radtke, "Theologen Und Mystiker in Hürāsān Und Transoxanien", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 3 (1986), 536-569; Çeker, "Hanefi Mezhebinin Fıkıh Silsileleri", 163-201; Furkani, "Afganistan Topraklarında Yetişmiş Hanefi Fıkıh Âlimleri", 327-350; Mohammadullah, "Hanefi Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri", 227-243; a.mlf., "Hanefi Belh Ekolünün Ehl-İ Rey İçindeki Konumu", 293-308; Mehterhan Furkani, "Belh Fukahâsının Yöneticilere Karşı Duruşları: Fezâil-İ Belh Bağlamında", *Bilimname* 41 (2020), 1029-1047.

⁴ Fıkıh ve fıkıh usulü ile ilgili değişimler için bk. İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitabü'l-Asl Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usulü Açısından Tahlili*, thk., Mehmet Boynukalın (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2009); Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseyinî ed-Dimaşki İbn Âbidîn, "Neşru'l-arf fi binâi bazı'l-ahkâm ale'l-urf", *Mecmûatü'r-Resâil*, (Beyrut: Alemu'l-Kütüp, ts.); Mehmet Erdoğan, *İslam Hukuku'nda Ahkâmın Değişmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989); Wael B. Hallaq, "Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine

1. Hanefi Belh Fakihleri

Ebû Mutî' el-Belhî, İmam Ebu Hanife'nin Belh'teki en meşhur öğrencilerinden- dir. Eğitimini tamamlayıp Belh'e geri dönmüştür. O, 16 yıl Belh'te kadı olarak görev yap- mıştır. O, bir taraftan fıkıh ile uğraşırken diğer taraftan fıkhu-l-Ekber'in Belh'teki ravi- sidir. Her ne kadar hadis rivayetinde zayıf, Cehmiyye ve Mürcie fırkalarına mensub ol- duğu söylene de İmam Mâlik onu verdiği adil hükümlerden dolayı nebilerin vekili diye övmektedir.⁵ Onun vefatıyla ilgili 197/812-13 veya 204/819-20 şeklinde değişik iki tarih verilmektedir.

Ebû Süleyman El-Cûzcânî el-Belhî, Adı *Musa b. Suleyman* olan Ebu Suleyman el- Cûzcânî⁶ Belh'e komşu vilayet olan Cûzcân'dandır. Öğrencilerinin memleketlerinden hareketle, Bağdat'taki tahsilinden sonra memleketine döndüğü, Belh- Cûzcân civarlar- ında (bugünkü Kuzey Afganistan) yaşadığı söylenebilir. Ebu Yusuf ve Muhammed b. el- Hasan'ın öğrencilerindedir. Hocalarından Bağdat'ta ders aldığı kaynaklarda bildiril- mektedir. Ebû Bekir el-Cûzcânî, Muhammed b. Seleme, Nusayr b. Yahyâ, Ziyad b. Abdir- rahman, Zeyd b. Usame ve Gassan b. Muhammed gibi öğrencileri vardır.

Ebu Cafer el-Hindûvanî el-Belhî, Tam adı *Ebu Ca'fer Muhammed b. 'Abdillah b. Mu- hammed el-Belhi* olan el- Hinduvani,⁷ 362/973 yılında 62 yaşında vefat ettiğine göre 300/912-3 yılında doğmuş olması gerekir. el-Belhî nisbesi Belhli olmasından, el-Hindu- vani ise Belh'in bir mahallesi olan Babu Hinduvan'dan gelmektedir ki Hindistan'dan ge- tirilen kölelerin yaşadığı kalenin güvenlik görevlisi olarak çalışmaktaydı. Ara ara Mave- raunnehir bölgesi şehirlerinden Buhara'ya da giderek tedris faaliyetinde bulundu. Ebu'l-Kâsım es-Saffâr, Ebû Bekir el-İşkâf ve Ebû Bekir el-A'meş'ten fıkıh tahsil etti. Belh silsilelerinin kendisinde birleştiği kişidir. Ebu'l-Leys es-Semerkindî ve Ebû İshâk en- Nevkadî kendisinden fıkıh öğrendi.

İbn Âbidîn", çev. Ömer Faruk Ocakoğlu, *İslam Araştırmaları*, 3/3 (Haziran 2005); Yusuf el Karadavî, *İslam Fıkhnı Yeniden Okumak*, çev. Abdullah Kahraman (İstanbul: Nida Yayınları, 2012).

⁵ Vaiz el-Belhî, *Fezail-i Belh*, 146-154; Muhammed Mahrus Abdüllatif Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hane- fiyye ve mâ inferadû Bihî Mine'l-mesail'l-Fıkhiyye* (Bağdat: ed-Darü'l-Arabiyye lit-Tebaa, 1978)

⁶ Hakkında bilgi için bk. Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali b. Ca'fer El-Kadi Es-Saymeri, *Ahbaru Ebi Hanife* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985), 161; Ebû Muhammed Muhyiddîn 'Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l- mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, (Hicr, Cîze: Yay., 1993), III, 518-519 (no. 1714); İbn Kutlûboğâ, Ebu' l- 'Adl Zeynüddîn Kâsım es-Sûdûnî el-Mısrî, *Tâcü't-terâcim*, thk. Muham- med Hayr Ramazân Yûsuf, (Dimaşk-Beyrut: Dâru' l-Kalem, 1992), 298-299 (no. 290); Şener Abdulkadir, "cûzcânî, Ebû Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Aralık 2024).

⁷ Hakkında bilgi için bk. el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, III, 192-194 (no. 1345); Vaiz el-Belhî, *Fezail-i Belh*, 299-310; Mehmet Erdoğan, "Hinduvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Aralık 2024).

2. Hanefi Belh Fıkınının Ayrı Bir Ekol Olduğuna Dair İpuçları

Hanefilere ait klasik fıkıh kitapları ile Belh bölgesinde yazılan biyografik eserler ve fıkıh kitapları incelendiğinde, Belh bölgesinde diğer bölgelerden farklı bir fikhî ekolün oluştuğu görülecektir. Söz konusu eserleri özet bir şekilde ele alan müstakil kitaplar ve makalelerden de bahsetmek mümkündür.⁸ Konu ile ilgili, Belh bölgesinde yaşayan Hanefilerin yaşadıkları bölgenin şartlarını göz önünde bulundurarak bir takım değişikliğe giderek bölgesel ekol oluşturdıklarını ima eden ve çalışmalarını bu yönde ortaya koyan yazarların olması da söz konusu fikri destekler niteliktedir.⁹ Buna ek olarak *Muhammed Mahrus Abdüllatif Müderris'in* Belh fıkını müstakil bir doktora tezi olarak çalışması ve adını da “*Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve mâ inferadû bihî mine'l-mesaili'l-fikhiyye*” koyması bölgeyi hem müçtehit hem de fikhî meselelerin farklı oluşu açısından Irak ve diğer fikhî havzalardan ayırmaktadır. Çalışmada Belh fıkıhçılarının Hanefi mezhebinden fikhî meseleler konusunda ayrıldıkları furu fıkıh meseleleri ele alınmaktadır. Söz konusu meseleler azımsanmayacak kadar çok olup fikhî meselelerin tüm alanını kapsamaktadır.

Belh fıkıhçılarının fikhî meseleleri ortaya koyarken başka bölgelerden özellikle Irak ve Buhara bölgesindeki usul anlayışından farklı bir usul anlayışına dayandıkları görülmektedir. Onların bir fikhî hükmü ortaya koyarken yaşadıkları belde ve bölgenin özel örfünü dikkate aldıkları anlaşılmaktadır. Bu ise Irak ve Buhara beldelerindeki birçok alim tarafından kabul edilmeyen bir durum olarak göze çarpmaktadır. Belh'in en etkin iki fakihî olan Nusayr b. Yahyâ ve Muhammed b. Seleme'nin özel örfe dayanarak birçok fikhî meselede diğer bölge ekollerinin kabul etmedikleri şekilde hüküm değişikliğine gittikleri müşahede edilmektedir. Örneğin, adı geçen müçtehitlere göre bir kimşenin elbise dokuyan kimseye üçte biri karşılığında dokuması ve ondan elbise yapması için yün vermesi halinde, bu uygulama caiz olarak görülmektedir. Bu örnekteki uygulama sadece adı geçen müçtehitler tarafından caiz görülmemiş, aynı zamanda diğer birçok Belh meşâyihî tarafından da caiz görülmüştür.¹⁰ Söz konusu örneğin perde arkası

⁸ Özellikle Belh bölgesi baz alınarak yazılan biyografik kitap söz konusu bölgenin diğer bölgelerden hem toplumsal hem de kültürel yapının çok farklı özelliklere sahip olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir. Bk. Vaiz el-Belhî, *Fezail-i Belh*. Ayrıca Belh'te faaliyet gösteren fıkıhçıların içtihatlarını bölgesel bazda derleyen bir doktora tezi de söz konusu bölgede bütün fikhî meselelerde söz sahibi olabilen bir fikhî ekolün varlığına bir işaret olsa gerek. Bk. Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve mâ inferadû Bihî Mine'l-Mesaili'l*, 1-901. Konu ile alakalı adları geçen Mohammadullah'a ait iki makale de söz konusu bölgede farklı bir fikhî ekolün varlığını güçlendirmektedir.

⁹ Bk. Mehmed Seyyid, *Usûl-i Fıkıh Medhal*, haz. Selçuk Camcı (İstanbul: Akademi Yayınları, 2011), 46; Murat Şimşek, *Mezhepleşme Sürecinde Hanefilik: Tarih ve Usûl* (Konya: Aybil Yayınları, 2014), 31-32.

¹⁰ Ebu'l-Meâlî Burhâneddîn Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî İbn Mâze, *el-Muhîtu'lburhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 473; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkı

aralandığında bölgedeki devletin zayıf, paranın kıt olduğu ve kiralamanın da para karşılığında yapılacağı tahmin edilmektedir. Söz konusu örf sadece Belh beldesinde olan bir uygulama olduğu için Irak ve Buhara beldelerindeki fıkıhçılar buna cevaz vermemektedir. Yani Belh meşâyihî yaşadıkları belde, bölge ve coğrafyadaki özel örfle dayanarak nassı tahsis etmektedirler. Aynı şekilde zikri geçen örf sebebiyle kıyası terk etmektedirler. Onların bu hususta fikrî ve usulî alt yapıyı oluşturduktan sonra bunu uygulamaya koydukları görülmektedir. Ancak onların kanaatine göre özel örf sebebiyle ortaya koydukları hükmün sadece Belh bölgesine has olması gerektiğinin de altını çizdikleri tespitler arasında yer almaktadır. Buna karşı Irak ve Buhara hukukçularınca hüküm koymada genel örfle itibar edileceği; özel örf sebebiyle nassın tahsisi ve kıyasın terkinde itibar edilemeyeceğinin benimsenmesi ve bu konuda Belh müçtehitlerine ciddi eleştiriler yöneltilerek dışlamaları Belh bölgesinde Irak'tan sonra ilk bölgesel ekolün oluştuğunun göstermesi açısından önem arz etmektedir.¹¹ Bununla birlikte klasik fıkıh kitapları incelendiğinde Belh fıkıhçılarının yaşadıkları bölgenin şartlarını öne sürerek hem fıkıh usulü hem de fıkhın fûru alanında diğer bölgelerden farklı hükümler ortaya koydukları görülmektedir.

Daha erken dönemlerdeki kitaplara da müracaat edildiğinde aynı şekilde Belh fıkhının diğer bölgelerdeki fıkıhtan farklı olduğunu gösteren önemli kanıtlar mevcuttur. Belh'in fikhî meselelerine klasik Hanefi kitaplarında yer verildiği gibi onları toplu olarak *Ebü'l-Leys Semerkandî*'nin (ö.373/983) *Nevâzil* adlı kitabında bulmak da mümkündür. *Nevâzil*'deki fikhî meseleler incelendiğinde Belh fıkhının sadece söz konusu bölgeye ait olduğu ve oranın toplumsal ve coğrafi yapısına uygun olduğu anlaşılacaktır. Aynı şekilde âdet ve bölgenin farklı olduğuna işaret edilerek fikhî meselenin değiştiğine dikkat çekilmiştir. Konu ile ilgili *Nevâzil*'de “cerati'l âdetü fi biladinâ, ve bihi cerati'l-âdetü” gibi kalıp ifadeler çokça zikredilmiştir. Yine konuya dair “hâkezâ cerat âdetü'n-nâsi fi biladinâ, fi beledin cerati'l-âdetü” kalıbı kullanılmıştır. Başka bir kalıp şekli de “el-âdetü kad cerat fi'l-buldân, el-âdetü cerat beyne'nâs fi zamâninâ” şeklinde mevcuttur. Diğer bir ifade kalıbı da “in kâne âdetü, li enne'l-ğalibe min âdetin'n-nâsi” şeklinde varlık bulmuştur. Yerel örfle binaen fıkıh üretildiğinin başka bir ipucu da “cerati'l-âdetü fi mâ beyne'n-nâs, li enne'l-urfe ve'l-âdete cerat” ifade/kalıplarıdır. Yine zamanın değişmesi ile ahkâmın da değişebileceğini gösteren ifade kalıplarından başka biri de “el-âdetü fi zamâninâ, li enne urfehum ve âdetehüm bi zâlike câriyetün” şeklinde *Nevâzil*'de yerini

İbn Âbidîn, “Neşru'l-arf fi binâi bazı'l-ahkâm ale'l-urf”, *Mecmûatü'r-Resâil, İbn Âbidîn* (Beyrut: Alemlü'l-Kütüp, ts.), 2/116.

¹¹ Mohammadullah, “Hanefi Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri”, 227-230; Kamil Yelek, “Hanefî Mezhebinde Örfün Hükümlere Etkisi”, *Dergiyabant* 6 (2015), 8-9.

bulmuştur.¹² Bu ve buna benzer ifade kalıpları doğrudan yaklaşık yirmi üç yerde geçmiş ve Belh bölgesinin diğer bütün bölgelerden farklı oluşu ima edilmiştir. Ancak dolaylı olarak Belh fikhî incelendiğinde Irak merkezli fikhî meselelerden farklı olan bütün Belh merkezli fikhî meselelerde bölgesel farklılıkları görmek mümkündür. Ya da başka bir ifadeyle söylemek gerekirse Belh fikhîinde özellikle Irak ve diğer bölgelerden farklı olan bir içtihadın farklı oluşu söz konusu bölgede sosyal hayat içerisinde devam etmekte olan özel örf sebebiyledir demek yanlış olmaz. Çünkü yukarıda da incelendiği üzere bir fikhî meselenin değişim sebebi bölge şartlarına bağlanmıştır.

Ayrıca Belh, her yönü ile farklı oluşundan olmalıdır ki söz konusu bölge ile alakası olan bütün alim ve fikhîhçilerin isimleri mutlaka Belh'e nispet edilerek "Belhî" şeklinde geçmiştir.¹³ Bununla söz konusu fikhîhçilerin hem coğrafi olarak konumları belirtmeye hem de diğer bölge fikhîhçilerinden farklı oluşları ima edilmeye çalışılmıştır.

Belh bölgesindeki siyasî ve sosyo-kültürel farklılıklar fikhî etkilediği gibi kelimeler ve tasavvufu da etkilemiştir. Özellikle bölgede devam eden siyasî çatışma ve çalkantılı dönemler hem Belhli müçtehitleri hem de sivilleri fazlasıyla yıpratmaktaydı. Bu sebeple Arap kültürünün hâkim olduğu bölgelerdeki müçtehitler fazla sıkıntı çekmeden fikhî meseleleri çözüme kavuşturmuşlar. Horasan ve Belh gibi Acem kültürünün hâkim olduğu bölgelerdeki fikhîhçiler ve müçtehitler ise meselenin fikhî çözümünü bulmak için çok meşakkatli ve sıkıntılı durumlar ile karşılaşmışlardır. Siyasi gruplar arasındaki çekişme ve kargaşalar sebebiyle Belh müçtehitleri bunları uzlaştırmak için iman ve amel ilişkisinde diğer bölgedeki bilginlere nispetle biraz daha ayırımı gitmişlerdir. Yine aynı müçtehitler, İslam hukukunun hayata geçerek uygulanabilmesi için öbür taraftan da İslam ahlakını -ki daha sonra buna tasavvuf denecek- bölge halkının ihtiyacına binaen bütün fertlerin üzerine teker teker ilmek ilmek işlemişlerdir. Belh müçtehitlerinin yaptıkları bu faaliyetler sebebiyle Irak ve diğer bölgelerdeki bir kısım İslam âlimleri tarafından kendilerine Mürjîe¹⁴ ve Melâmetiyye¹⁵ denmiştir.

Görüldüğü üzere Belh'te müstakil bir fikhî ekol oluştuğu gibi buna ek ve diğer bölgelerden farklı olarak kelimeler ile tasavvuf ekolleri dahi oluşmuştur. Söz konusu ekoller birbirlerini destekleyen ancak diğer bölgelerden ciddi şekilde ayrılan ekollerdir. Sonraki dönemlerde söz konusu ekollerin temellerini atanların tamamını ihtiva edecek

¹² Bk. İmamülhüda Nasr b. Muhammed b. Ahmed Ebü'l-Leys Semerkandi, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, A3459), vr. 44b, 75a, 77b, 91b, 110a, 121b, 122a, 173a, 178a, 197a, 201b, 203a, 211a, 213b, 214a, 219a, 278b, 315b, 323a vd.

¹³ Bk. Vaiz el-Belhî, *Fezail-i Belh*, 56 vd.

¹⁴ Bk. Vaiz el-Belhî, *Fezail-i Belh*, 28-29.

¹⁵ "Melâmetiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/25-29.

şekilde bir isim listesi de ortaya atılmıştır. Bu isim listesi yerine klasik Hanefi fıkıh kitaplarında geçtiği gibi modern kitaplarda da Belh'te oluşan söz konusu ekollerin tümünü ihtiva edecek ve o bölgeye has kılacak şekilde “Meşâyihu Belh” tabiri geçmektedir. Yani söz konusu tabir hem Belh'i hem de orada yaşayan bütün fıkıhçıları, kelimcileri ve mutasavvıfları diğer bölge İslam alimlerinden ayırmaktadır. Bahse konu isim daha çok Müderris'in iki ciltlik doktora tezinde zikredilmektedir. Çalışma, baştan sona doğru incelendiğinde özellikle Irak ve Buhara gibi bölgelerden farklı bir mesele ele alındığında 118 yerde “Meşâyihu Belh” tabiri geçmektedir.¹⁶ Mevzu bahis ismin özellikle Belh dışındaki İslam alimlerince kullanılması oradaki farklılığı ortaya koyması ve Belh bölgesinde fikhî ekolün oluştuğunun göstermesi açısından manidar gözükmektedir.

3. Belh Fıkhının Ekolleşmesine Zemin Hazırlayan Sebepler

Belh fıkhını etkileyen birçok etken vardır. Bunların başında Belh'in engebeli coğrafi konumu gelmektedir. İkinci olarak bölgede tamamen Acemlerin yaşadıkları Arap kültüründen uzak çok uluslu toplum ve kültürün var olması söylenebilir. Üçüncü olarak yukarıda da değinildiği üzere siyasi birliğin sağlanamamış olması eklenebilir. Dördüncüsü de bunlara bağlı olarak bölgedeki kelimî ve tasavvufî farktan söz edilebilir. Beşinci olan usulî farklılığın ise bütün bunların sonucunda ortaya çıktığını zikretmek yanlış olmaz.

3.1. Coğrafi Fark

Belh Coğrafyası (belde, çevre, yaşanılan toprak) sosyal çevreyi kendi şartları ile uyumlu yaşamaya mecbur bırakmaktadır. Belh bölgesinde soğuklar aşırı olduğu gibi sıcağlar da aynı şekilde aşırı olmaktadır. Bu da giyim kuşam şeklini şekillendirdiği gibi başka birçok fikhî hükmün değişmesine ya da diğer bölgelerden farklı şekillenmesine katkı sağlamaktadır. Örneğin bölge halkının soğuk ve sıcaktan korunmak için sarığı tıpkı bir şemsiye gibi kullanmasına yol açtığı ve daha sonraki dönemlerde bu kültürün bir fıkıh kuralı haline gelerek namazlarda da sarık sarmanın gerekli olduğu, onu hayatın her alanında kullanmayanın hoş karşılanmadığı fikri ortaya çıkmaktadır.

Dağın eteğinde kurulu olan Belh şehrinin defalarca su baskınları ile karşı karşıya kalarak tahrip olmasına ve hatta söz konusu yerleşim alanının bugünkü Mezar-ı Şerif

¹⁶ Bk. Müderris, *Meşâyihu Belh mine'l Hanefiyye ve mâinferadû Bihî Mine'l-Mesaili'l*, 10, 11, 12, 14, 39, 51, 52, 54, 55, 67, 83, 90, 92, 94, 115, 126, 128, 132, 134, 135, 137, 139, 140, 142, 143, 144, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 158, 160, 161, 163, 165, 169, 176, 198, 206, 209, 211, 212, 213, 214, 226, 228, 229, 230, 232, 235, 271, 304, 309, 318, 319, 351, 355, 356, 357, 359, 382, 389, 420, 423, 424, 432, 440, 467, 506, 508, 509, 510, 511, 536, 542, 561, 562, 563, 569, 570, 571, 581, 582, 583, 617, 677, 706, 707, 713, 714, 716, 726, 730, 738, 743, 756, 758, 765, 787, 788, 790, 791, 792, 809, 810, 821, 822, 823, 825, 826, 827, 835, 846, 865, 901.

olan doğuya taşınmasına neden olduğu gibi, sular ve akmakta olan on sekiz nehrin de birçok fikhî hükmün yeniden yorumuna tabi tutulmasına sebep olduğu bilinmektedir. Konu ile ilgili *Nevâzil*'de bir örnekte avcı tarafından okla vurulduktan sonra ava yetişemediği ölen hayvanın etinin yenip yenmeyeceği meselesi ele alınmaktadır. Muhammed b. Mukâtil'e (ö.248/862) göre okla avlanmış bir hayvanın avcısı tarafından yakalanıp boğazlanmaya fırsat bulamadan ölmesi halinde eti yenilebilir ve bu durum, aynı zamanda Hasan b. Ziyad'ın da görüşü iken; Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve Muhammed'e göre bu hayvanın etinin yenilmemesi gerektiği fikri hâkim olmaktadır.¹⁷ O dönemde söz konusu nehirlerin üzerine köprü yapmanın imkansız olduğundan ulaşımı engellediği, aynı şekilde dağlarda da özellikle atla yürümenin güçleştiği ve az mesafe için çok zaman lazımlığı olduğu, avlanan birçok hayvanın doğal olarak boğazlanmadan telef olduğu ve Belh fakihlerinin israfı önlemek için Irak fakihlerinin aksine böyle bir hükme vardıkları tahmin edilmektedir.

3.2. Kültürel Fark

Fıkıh ve fıkıh kültürü Belh'e girmeden önce bölge toplumuna has kültürel özellikler mevcuttur. Siyasi fark başlığı altında da genel olarak değinildiği gibi, Belh'te fetih ile beraber Hanefi Belh ekolünün oluşumuna kadar yerel kültür ile İslam kültürü etkileşimleri devam etmiştir. İslam dini evrensel ve kuşatıcı olsa da yine bazı içtihadî meselelerde Arap kültürü hâkim konumda ve birçok meselede söz konusu kültür dikkate alınarak hüküm vazedilmiştir. Bu durum ise Belh'te olduğu gibi Arap olmayan coğrafyalarda bazı sıkıntılara neden olmuştur. Bilindiği üzere Irak ve Belh coğrafyaları Acemlerin yaşadığı bir beldedir. Belh'te olduğu gibi, toplumu Arap olmayan bölgelerde müçtehitler genellikle birtakım tedbirler olarak hüküm değişikliğine gitmişlerdir. Müçtehitler hüküm değişikliğine giderken, yaşadıkları bölge kültürünü fikhî hüküm koyma konusunda bir kriter olarak almışlardır. Belh müçtehitleri bu konuda söz konusu kriterden dolayı bazı nassları yorumuna tabi tutularak hüküm değişikliğine giderken, yine aynı kriter sebebiyle Hanefi mezhebinin özelliğini ortaya koyan bazı içtihatları dahi terk etmişlerdir. Aynı şekilde Belh müçtehitleri, toplumun yapısını bildiklerinden dolayı ona göre bir takım metot izlemişler ve bu sayede toplum içerisindeki fertlerin hukuki güvencesini korumaya çalışmışlardır. Sözü geçen metot sayesinde Belh'te üzerinde anlaşılabilen bazı kültürel normları dikkate almamışlardır. Aynı şekilde bahsi geçen metot sayesinde *Zâhirü'r-rivâyedeki* bazı içtihatları terk etmişlerdir. Bu metodu nassın lafzına bağlı kalarak fikhî içtihat yapmak şeklinde özetlemek mümkündür. Bunu aynı

¹⁷ Bk. Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Nadir Eserler, A3459), vr. 245a.

zamanda İmam Şâfiî'nin de yaptığı bilinir.¹⁸ Örneğin Hanefi mezhebinin furu fıkıh alanındaki belirgin özelliklerinden kabul edilen bey' lafızları ile nikâh akdi yapmak Ebû Hanife ve öğrencileri tarafından caiz görüldüğü halde, Ebû Bekir el-İskâf (ö. 336/947-8) tarafından bu görüş âhâd hadise aykırı olduğu gerekçesiyle caiz görülmemiştir.¹⁹

Belh, tarih boyunca çeşitli krizler ile karşı karşıya kalmıştır. Krizlerin başında orada yaşayan çeşitli milletler arasındaki savaşlar ve kültürel çatışmalar gelir. Böylesi çalkantılı bir dönemde içtihat yapan Belh müçtehitlerinin ilk hedefi toplumsal, kültürel ve siyasî birliği sağlamaya çalışmak olmuştur. Belh müçtehitleri bölge kültürünü elemeye tabi tutmuştur. Üzerinde anlaşılamayan ihtilafı bölge kültürünü terk etmişlerdir. Bunun yerine nassın zahirine ve lafızcılığa sarılmışlardır. Daha sonra bu kriteri genişletmişlerdir. Söz konusu kriteri mensubu oldukları Hanefi mezhebinin bazı içtihatlarına uygulamışlardır. Belh müçtehitleri tarafından söz konusu kritere tabi tutulan Hanefi mezhebinin alamet-i farikalarından kabul edilen bazı içtihatları dahi terk edilmiştir. İmam Ebu Hanife Ebu Yusuf ve Muhammed'e göre, kadın mehrini almadan kocasının karı-koca hayatı yaşamına dair isteklerini reddetme hakkına sahiptir. O halde kocası mehrin yarısı, çeyreği gibi bir oranını teslim etse dahi kadının bu hakkı, mehrin tamamı ödenene kadar sürecektir. Bu görüşü Ebu'l-Leys terk ettiğini şu şekilde açıklamaktadır: Ben "Ashabımızın bu kavlden istihsan ediyorum". Bu hükme yapılacak istihšana göre, mehrin bir bölümü tevdi edildiği takdirde kadının bu hakkı ortadan kalkmalıdır. Yukarıdaki istihsanın gerekçesi ise mehrin bu bölgede adet olarak bir kısmının ödenmesi ve bu ödeme ile birlikte evlilik ilişkilerinin başlamış kabul edilmesidir.²⁰

Belh müçtehitleri, kültürün nass üzerinde etkisi olduğu fikrini ortaya atmışlardır. Bu fikir aslında Belh ekolü ile Irak merkezli Hanefilerin ortak düşüncesidir. Ancak Irak merkezli ekol bu düşüncenin temeline Irak bölgesindeki kültürü oturturken; Belh ekolü ise Belh bölgesindeki kültürü bir kriter olarak alır.²¹

Konu ile ilgili iki örnek yeterli olacaktır. Örneklerden biri kızların evlenmede velayet meselesidir. İkincisi ise âkile ilgili Belh fakihlerinin düşüncesidir. Belh müçtehitlerinin en önemli temsilcilerinden sayılan Ebu Ca'fer el-Hindüvani (ö. 362/973), konuya açıklık getirmiştir. İlk örnekte adı geçen fakih, kızların velisinden izinsiz evlenmesi ile

¹⁸ İmam Şâfiî'nin haber-i vahidin delil olma konusundaki kriter ve değerlendirmelerine dikkate alındığında Belh fakihlerini de ona yakın çizgide görebiliriz. Belh fakihleri de mezhebinin birçok görüşünü haber-i vahid sebebiyle terk ettiklerini görmekteyiz. bk. 24. dipnot.

¹⁹ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A3459), vr. 100a; Mohammadullah, "Hanefi Belh Ekolünün Ehl-i Rey İçindeki Konumu", 297-308.

²⁰ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A3459), vr. 91b. Diğer misaller için bk. 49b, 91b, 315b, 236b.

²¹ Mohammadullah, "Hanefi Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri", 227-243.

ilgili görüş beyan etmiştir. Bu görüş belde kültürünü yansıtmaları açısından önemlidir. Ona göre kızlar velisinden izin almadan da evlenebilir. Oysaki nassta ve nassın tesiri ile olsa gerek İmameyn ilk başta velinin de izni gerekir demektedir. Ancak coğrafya şartları İmam Muhammed'i bu görüşünden vaz geçirerek başlık parasının damada verdiği zarar dolayısıyla fikrini terk etmiştir. Çünkü Hindüvaniye buna açıklık getirmektedir. Ona göre eğer nassa göre amel edilirse hem damat hem de kız zarar görür. Çünkü ona göre kızlar velilerinin iznini almak istediklerinde veliler damattan yüklü miktarda başlık parası alır. Bu durum ise kızları mağdur ettiği gibi, damadı da ekonomik açıdan sıkıntıya sokar. Böyle meşakkatli kültürlerden kurtulmanın yolu ise nassın hilafına bile olsa zararı ortadan kaldırmaktır. Ona göre kızlar velisinden izin almadan da evlenebilmelidir.²²

Bahsi geçen ikinci örnek de yaralama ve öldürme suçları ile alakalıdır. Belhliler, yaralama ve öldürme suçu için belirlenen diyeti Irak bölgesinin aksine sadece suçluya yüklemişlerdir. Hindüvanî durumu analiz ederken kültürel farklılığa bağlayarak açıklamıştır. Ona göre Arap toplumunda kabilecilik yaygındır. Aileler ve kabileler birbirleri ile yardımlaşma ve dayanışma içinde yaşarlar. Yine ona göre Arap toplumu kendi yakınlarını korumaktadır. Fakat Belh bölgesindeki toplumlar kabilecilik esasına göre yaşamazlar. Belh toplumunda böyle bir yardımlaşma ve dayanışma yoktur. Buna binaen Belh beldesinde âkile kapsamındaki suçlu akrabaları ve yakınları diyet ödemekle yükümlü tutulmamalıdır.²³

Konu ile ilgili başka bir örnek de Ecir-i müşterektir. Müşterinin, dokunması için getirdiği ipliğin üçte biri gibi oranla ifade edilen bir miktar mukabilinde taraflar arasında akit yapılmasıdır ve çobana doğacak kuzudan ücret olarak verilebilmesinin caizliği meseleleri bu konuda örnek olabilir. Bu tür bir akit Ebu Hanife ve öğrencilerine göre caiz değildir. Ancak Belh fakihleri buna örf ve kültür ile istihsana başvurarak caiz olduğu hükmüne varmışlardır.²⁴ Bilindiği gibi Ebu Hanife ve öğrencileri bu konu ile ilgili görüşleri bir hadise dayanmaktadır. Bu hadise göre değirmencinin ücret olarak öğüteceği buğdayın bir kısmını alması Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından yasaklanmıştır.²⁵ Görüldüğü gibi Belh fakihlerinin bu ve buna benzeri meselelerdeki görüşlerinden nassdan elde edilen hükmün örf ile terk edilebileceği iması çıkmaktadır.

²² Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd Mevsîlî, *El-İhtiyâr Li Ta'Lilî'l-Muhtâr* (Beirut: y.y., 1975), 3/90.

²³ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A3459), vr. 258b; Mohammadullah, "Hanefi Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri", 239.

²⁴ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A3459), vr. 204b; ; Ali Bardakoğlu, "İstihsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/343-344.

²⁵ Zeylaî Cemaluddin Ebu Muhammed b. Abdillâh, *Nesbu'ra-Râye li-Ehadisi'l-Hidaye*, (Kahire: 1301), 4/140.

3.3. Siyasi Fark

Fıkhi etkileyen unsurların başında şüphesiz sosyal çevre ve bunun oluşturduğu siyasi oluşumlar gelmektedir. Bilindiği üzere insanlar yaşadıkları sosyal çevre ve bu bağlamda meydana gelen örf ve adetlere uygun davranmaya mecbur bırakılmaktadırlar. Özellikle bölge ve çevrenin etkisiyle meydana gelen örf ve adetler, müctehitler için de büyük engel teşkil etmektedir. Müctehitlerin görevi ise bu engelleri aşarak daha önce oluşmuş olan örf ve adetleri ayıklamak suretiyle İslam ile irtibatını kurarak şer'i hüküm haline getirmek olmuştur. Bunu en çok Belh bölgesinde yaşayan ulemânın fikhî görüşlerinde görmek mümkündür.²⁶

Hali hazırda olduğu gibi, o dönemde de Belh'te birçok değişik millet yaşamaktaydı ki bunlar içerisinde kültürel bakımdan en etkin milletler Türkler, Farslar ve Araplardı. Özellikle yöneticiler Araplardan olduğu için bu millet arasında gerçek savaşlar olduğu gibi, sürekli kültürel çatışmalar da yaşanmaktaydı. Belh müctehitleri bahsi geçen ve bölgenin birliğini sağlayacak kültür ve örflerden en iyilerini seçip şer'î kanun haline getirmişlerdir. Mesela, Belh fakihleri, hükümdarlar adına devletin mali işleri ile meşgul olan kişilerin şahadetlerinin, iktidarın zulmüne ortak oldukları için kabul edilmeyeceğini belirtmişlerdir.²⁷ Yukarıda da değinildiği üzere Belh beldesini paylaşarak yaşayan söz konusu milletler, kendi varlıklarını ve kültürlerini korumak için devamlı çatışma halinde olmuşlardır. Belh fakihleri bunları uzlaştırmak için bölgenin bazı ihtilafli örflerinden vaz geçmişlerdir. Bunun yerine Arapların da metot olarak kullandıkları nassların zahiri ve lafzına bağlı kalarak içtihatla bulunmuşlardır.²⁸ Bu konu ile ilgili *Kitabü'n-Nevâzil*'de birçok örnek bulunmaktadır.²⁹ *Kitabü'n-Nevâzil*'de geçen önemli örneklerden bir tanesi de kadının nafakasının tespitinde yine kadının içerisinde bulunduğu mali şartlara itibar edilmesi gerektiği görüşü, Ebu'l-Leys tarafından nasslara muhalefet gerekçesiyle reddedilmiştir.³⁰

Belh'teki içtimai, örfi ve yönetim krizleri fetihden önce olduğu gibi, fetihden sonra da farklı şekillerde devam etmiştir. Belh bu açıdan siyasi istikrarsızlığın baş

²⁶ Mohammadullah, "Hanefi Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri", 227-243.

²⁷ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A3459), vr. 222b; Ayrıca Belhli fakihlerin yöneticilere karşı olumsuz tutumları ile ilgili bk. Radtke, "Theologen Und Mystiker in Hürāsān Und Transoxanien", 536-569.

²⁸ Bk. Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A3459), vr. 253b, 236b.

²⁹ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A3459), vr. 8a; 18a, 95, 96b.

³⁰ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A3459), vr. 99a. Bu konu ile alakalı diğer örnekler için bk. vr. 6b, 98a, 329b, 365a.

bölgelerinden biri olarak bilinmiştir. Bu sebeple Belh, üzerinde yaşayan insanlara huzurlu ve sakin bir dönem yaşatmamıştır. Hal böyle olunca fakihlerin bu durumdan etkilenmemesi mümkün değildir. Bütün bunlara bağlı olarak orada istikrarlı ve güçlü bir yönetimin sistemi ve devlet kurulumamıştır. Bu durum birçok fikhî hükmün değişmesine ve yeniden yoruma tabi tutulmasına neden olmuştur.³¹

Örnek olması açısından o bölgedeki Emevi siyasetini ele alan çalışmalara müracaat edildiğinde Belh 'teki krizlerin müsebbibi genellikle Emevi iktidarı olarak görülmektedir. Çünkü Emevi iktidarı Belh'te hem siyasi hem de kültürel bakımdan tek tipçi ve ötekileri dışlayan bir siyaset izlemiştir. Bu sebepledir ki kuruluşundan çöküşüne kadar Belh bölgesinde değişik bir engel ile karşılaşmıştır. Bu dönemde özellikle Horasan ve Belh halkı Hz. Hüseyin'in şehit edilmesine çok kızmış ve onlar tarafından şiddetle kınanmıştır. Bunlara ek olarak bölge halkı Müslüman olmasına rağmen kendilerinden alınan cizyelerin hâlâ artarak devam etmesi Emevilere karşı nefretin daha da artmasına neden olmuştur.³²

3.4. Kalamî ve Tasavvufî Fark

Belh bölgesinde ekolleşme fıkıh ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda bölgeye has kalam ve tasavvuf alanlarında da ekolleşme süreci hızlı bir şekilde devam etmiştir. Bölgeye has söz konusu ekoller fıkhîta olduğu gibi kalam ve tasavvuf alanlarında da bölge şartlarından doğmuştur. Söz konusu ekoller derinlemesine incelendiğinde ortak bir sebep ön plana çıkıyor ki bu sebep; Belh coğrafyasının Acem beldesi ve İslam ile yeni tanışmış olmasıdır. İslam ile yeni tanışmış Belh toplumunun durumu İslam'ın yeni zuhur ettiği Mekke dönemindeki toplumun durumuna benzemektedir. Belh fakihleri ise bölge halkının hukuktan önce İslam ahlakı ile tanışmasını ve söz konusu toplumun kalplerinin fethedilmesi sağlamışlardır. Bunun içindir ki söz konusu bölge meşayihî amel ile imanı ayrı ayrı değerlendirmişler ve bu konudaki ısrarları sebebiyle özellikle Kûfe meşayihî, Belh beldesi ve Belh (Horasan) meşayihî için mürciabad ve Mürctie tabirlerini kullanmışlardır.³³ Görüldüğü üzere ilk Mürctie fırkası tabiri Belh ve Horasan meşayihî için kullanılmıştır. Söz konusu kelimeler hakkında daha detaylı bilgi için ilgili kaynaklar³⁴ çok olduğundan bu bilgiler yeterli olacaktır.

³¹ Abdulhey Habibi, *Tarihi Afganistan Ba'd Ez İslâm* (Tahran: Dünya-i Kitap, ts.)

³² Mir Gulam, Muhammed Gubar, *Afganistan Der-Mesiri Tarih* (Kabil: Devlet Matbaası, 1967).

³³ Vaiz el-Belhî, *Fezail-i Belh*, 28, 29.

³⁴ Bu konu hakkında çalışma yapan bazı kaynaklar için bk. Müderris, *Meşayihu Belh mine'l Hanefiyye ve mâi feradû Bihî Mine'l-Mesaili*, 120; Sönmez Kutlu, "Mürctie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* Erişim 20 Aralık 2024).

Konu ile alakalı başka bir ekol de bölgeye has ve uyumlu tasavvuf ekolüdür. Horasan'ın Müslümanların fethetmesiyle birlikte İslam kültürü ile tanıştığı bilinmektedir. Bu tanışmanın birtakım olumlu etkileri olduğu gibi esas olarak birçok olumsuzluklarla karşı karşıya kaldığı zikredilmektedir. Askeri çatışmaların yaşandığı Horasan bölgesinde tabiri caizse aynı zamanda kültürel çatışmalar da yaşanmaktaydı. Bu çatışmalar neticesinde kelimeler ve fıkıhta ekolleşme yaşandığı gibi tasavvufta da bir ekolleşmeye gidildiği görülmektedir.

Bütün belde ve coğrafyanın kendine has birtakım şartları mevcuttur. Sözü geçen şarttan maksat, Belh'te olduğu gibi engebeli dağlar, bölgenin küçük bir alanda dağın eteğinde konumlanması hasebiyle birçok nehirden kaynaklı su baskınları gibi fiziki engeller olduğu gibi, sosyal, siyasi ve başka krizlerdir. Bunun üzerine Belh âlimleri zikri geçen krizleri çözmek için faaliyetler yürütmüşler. Onlar, krizlerin üzerine giderken, insanları da yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Böylece bu faaliyetler, giderek bölgesel nitelikler kazanmaya başlamıştır. Neticede o bölge zâhidlerine özel görüşler ve davranış biçimleri ortaya çıkmış ve böylece büyük bir kitleyi kapsayan büyük bir akım haline dönüşmüştür. IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısında Irak coğrafyasında gelişen bu gibi akım Sûfiyye adını alırken, Horasanlı (Belh) zâhidlerin takip ettikleri yol ve akım ise Melâmetiyye (Melâmetîlik, Melâmîlik) adını almıştır.³⁵

3.5. Usûlî Fark

Belh müçtehitlerinin fıkıh usulündeki katkılarını özel örf ve lafızcılık olarak da nitelenebilen hukuk kuralı ortaya koyarken, Belh örfünü dikkate almak ve hukuk birliğini sağlamak şeklinde özetlenebilir. Lafızcılıktan maksat Belh bölgesindeki İslam'dan önce birçok ulusun kendi örfleri çerçevesinde oluşturmuş oldukları hukuki dağınıklığı gidermek ve nassa bağlı kalarak hukuk birliğini sağlamak şeklinde açıklanabilir. Bu nedendir ki Belh müçtehit ve fakihleri Hanefi mezhebine tabi olarak görünseler de yaşadıkları coğrafya itibarıyla bazı fikhî uygulamalarında Irak bölgesinden ayrılmışlardır. Belh fukahası, ilk defa özel örf üzerine fikhî hüküm bina edilebileceğini savunmuşlardır. Onlara göre özel örfle, nassa tahsis, *zâhiru'r-rivaye* tashih edilebilir. Aynı şekilde Belhli müçtehitlere göre özel örf, *zâhiru'r-rivaye*'ye tercih edilebilir. Bütün bu teorik bilgileri uygulamalı olarak da göstermişlerdir. Bununla birlikte Belh müçtehitleri, bu konuda farklı bir metot izleyerek özel örfün özel hüküm ortaya koyacağı fikrini

³⁵ Bk. "Melâmetiyye", 29/25-29.

benimsemişlerdir. Onlar bu yönüyle hem fıkıh usulü hem de fûru alanlarında diğer bölge ekollerinden ayrıldıkları için müstakil bir bölgesel ekol olma özelliğini kazanmışlardır.³⁶

Belh müçtehitleri yukarıda da değinildiği gibi lafza bağlı nas yorumu konusunda da Hanefi mezhebine muhalefet etmişlerdir. Onlar bu konuda Hanefi mezhebinin tersi istikametine kaymış ve diğer üç fıkıh mezhep anlayışına yaklaşmışlardır. Belhlilerin konuya dair üzerinde durdukları örnekler incelenmiş ve ehl-i rey içindeki konumları değerlendirilmiştir. Neticede onların lafızcılığa kaydıkları müşahade edilmiştir. Belh fakihlerinin lafızcılığa kaymalarının asıl nedenlerinden birinin ise, içtihadî meselenin nasslara muhalif olduğu gerekçesi olduğu söylenebilir. Sonuç itibariyle Belhli müçtehitler nassların lafzına sadık kalarak olabildiğince onları yorumlamadan kaçınmışlardır. Özellikle ilk iki nesil Hanefilerde âhâd hadisler bir kritere tabi tutularak kabul edilmişken ve Hanefi mezhebinin belirgin özelliklerinden sayılırken Belh fakihleri söz konusu hadisleri de büyük hassasiyetle kabul ettikleri görülmektedir. Örneğin Hanefilerin fûru fıkıh alanındaki belirgin özelliklerinden kabul edilen bey' lafızları ile nikâh akdi yapmak Ebû Hanife ve öğrencileri tarafından caiz görüldüğü halde, Ebû Bekir el-İskâf (ö. 336/947-8) tarafından bu görüş âhâd hadise aykırı olduğu gerekçesiyle caiz görülmemiştir.³⁷

Sonuç

Hanefi mezhebine mensup ve hatta Ebû Hanife ile aynı dönemde yaşayan ve fikhî istişare heyeti içinde yer alan Ebu Mutî' Belhî gibi müçtehitlerin vefat tarihleri dikkate alındığında Belh ekolünün Irak ekolü ile aynı dönemde teşekkül etmeye başladığı söylenebilir. Irak ekolü hem usul hem de fûrû' alanında fikhî eserler verirken Belh ekolü ise, Belh'teki siyasî çekişme ve savaşlardan dolayı buna fırsat bulamamıştır. Her ne kadar Belh fikhının Hanefi mezhebi ile tamamen aynı karaktere sahip ve onun devamı niteliğinde olduğunu iddia edenler olmuşsa da sonuç itibariyle Belh fikhı da aynen diğer mezheplerde olduğu gibi hem coğrafi hem de örfi olarak farklı bir bölgede doğmuş ve

³⁶ Ebû'l-Leys Semerkandî, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A3459), vr. 204b, 245a; Hayreddin Karaman, "Âdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/370; Ali Bardakoğlu, "İstihsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/343-344; Mohammadullah, "Hanefi Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri", 227-243; a.mlf., "Hanefi Belh Ekolünün Ehl-i Rey İçindeki Konumu", 293-308.

³⁷ Bk. Ebû'l-Leys Semerkandî, *Kitabü'n-Nevâzil* (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A3459), vr. 16a, 16b, 21b, 23a, 32b, 49b, 50a, 90b, 227b, 25b, 71a, 275b, 34b, 58b, 59a, 64a, 84b, 88b, 2a, 4b; 100a ; 247b.; Mohammadullah, "Hanefi Belh Ekolünün Ehl-i Rey İçindeki Konumu", 293-299.

süreç içerisinde bir ekol haline gelmiştir. Dolayısıyla Belh fıkhının Hanefi mezhebi ve diğer bölgesel ekollerden önemli derecede farklı yönleri vardır.

Irak merkezli Hanefi ekol ile Belh merkezli ekol arasındaki bölgesel ve örf ile ilgili ihtilafli konular bilimsel tartışmalar dışında fiziki kavga ve savaşa hiçbir zaman neden olmamıştır. Aynı şekilde özellikle Belh ekolüne mensup fakihler bilime olan saygılarından olsa gerek bir fıkhî meselede mensubu oldukları mezhep görüşünden ayrılırken bilimsel ahlak çerçevesinde kalarak “bu fıkıh kuralının bizim bölgede uygulanması uygun değil, çünkü şartlar, zaman ve mekân değişmiştir” şeklinde ifadeler kullanmışlardır. Bu durum günümüz İslam toplumu, İslam hukukçuları ve siyasetçileri için kriter alınması gereken bir üslup niteliğindedir. Önerilmesi gereken başka bir konu da ilgi duyanlar için Belh bölgesinde oluşmuş olan kelimeler ile tasavvufun bölgesel şartlar göz önünde bulundurularak çalışılmasıdır ki konu ile alakalı spesifik çalışma neredeyse yoktur.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler./The authors declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler./The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Çalışmanın Tasarlanması/Conceiving the Study: OM (%80), AK (%20), Veri Toplanması/Data Collection: OM (%80), AK (%20), Veri Analizi/Data Analysis: OM (%80), AK (%20), Makalenin Yazımı/Writing up: OM (%80), AK (%20), Makale Gönderimi ve Revizyonu/Submission and Revision: OM (%80), AK (%20).

Kaynakça

- Bardakoğlu, Ali. “İstihsan”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/339-3447. İstanbul: TDV Yayınları, 2001. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istihsan>
- Bernd, Radtke. “Theologen Und Mystiker in Hürāsān Und Transoxanien”. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 3 (1986), 536-569.
- el Karadavî, Yusuf. *İslam Fıkhını Yeniden Okumak*, çev. Abdullah Kahraman. İstanbul: Nida Yayınları, 2012.
- el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn ‘Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mu-diyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Hicr, Cîze: Yay., 1993.

- Erdoğan, Mehmet. *İslam Hukuku'nda Ahkâmın Değişmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
- Erdoğan, Mehmet. "Hinduvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Aralık 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hinduvani>
- eş-Şeybânî, İmam Muhammed b. Hasan, *İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Kitabü'l-Asl Eserinin Tanıtımı ve Fıkıh Usûlü Açısından Tahlili*, thk., Mehmet Boynukalın. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2009.
- Çeker, Huzeyfe. "Hanefi Mezhebinin Fıkıh Silsileleri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 163-201. https://isamveri.org/pdfdrg/D02533/2012_19/2012_19_CEKERH.pdf
- "Melâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/25-29. Ankara: TDV Yayınları, 2004. <https://islamansiklopedisi.org.tr/melamiyye#1>
- Ebü'l-Leys Semerkandi, İmamülhüda Nasr b. Muhammed b. Ahmed. *Kitabü'n-Nevazil*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, A3459, 1a-392b.
- Es-Saymeri, Ebu Abdullah Hüseyin b. Ali b. Ca'fer El-Kadi. *Ahbaru Ebi Hanife*. Beyrut: Ale-mü'l-Kütüb, 1985.
- Furkani, Mehterhan. "Afganistan Topraklarında Yetişmiş Hanefi Fıkıh Âlimleri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 28 (2016), 327-350.
- Furkani, Mehterhan. "Belh Fukahâsının Yöneticilere Karşı Duruşları: Fezâil-î Belh Bağlamında". *Bilimname* 41 (2020), 1029-1047.
- Habibi, Abdulhey. *Tarihi Afganistan Ba'd Ez İslâm*. Tahran: Dünya-i Kitap, ts.
- Hallaq, Wael B. "Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn", çev. Ömer Faruk Ocağolu, *İslam Araştırmaları*, 3/3 (Haziran 2005), 159-189;), <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/153859#173945>-153859.pdf
- İbn-i Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseyinî ed-Dımaşkî, "Neşru'l-arf fi binâi bazı'l-ahkâm ale'l-urf". *Mecmûatü'r-Resâil*. Beyrut: Alemu'l-Kütüp, ts.
- İbn Kutlûboğâ, Ebu' l- 'Adl Zeynüddîn Kâsım es-Sûdûnî el-Mısrî. *Tâcü't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazân Yûsuf. Dimaşk-Beyrut: Dâru' l-Kalem, 1992.
- İbn Mâze, Ebu'l-Meâlî Burhâneddîn Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî. *el-Muhîtu'l-burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Karaman, Hayreddin. "Âdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 1988. <https://islamansiklopedisi.org.tr/adet#1>
- el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn ' Abdülkâdir b. Muhammed (v. 775/1373), *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Hicr, Cîze 1993, I-V.

- Kutlu, Sönmez. “Mürchie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006. <https://islamansiklopedisi.org.tr/murcie>
- Mehmed, Seyyid. *Usûl-i Fıkıh Medhal*. haz. Selçuk Camcı. İstanbul: Akademi Yayınları, 2011.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Beyrut: Yay., 1975.
- Mir Gulam, Muhammed Gubar. *Afganistan Der-Mesirî Tarih*. Kabil: Devlet Matbaası, 1967.
- Mohammadullah, Obaidullah. “Hanefi Belh Ekolünde Özel Örfün Yeri”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (Ekim 2019), 227-243. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2589221>
- Mohammadullah, Obaidullah. “Hanefi Belh Ekolünün Ehl-i Rey İçindeki Konumu”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 38 (Ekim 2021), 293-308. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2565217>
- Müderriş, Muhammed Mahrus Abdüllatif. *Meşâyihu Belh mine'l-Hanefiyye ve mâ inferadû Bihî Mine'l-mesaili'l-Fıkhiyye*. 2 Cilt. Bağdat: ed-Darü'l-Arabiyye lit-Tebaa, 1978.
- Vaiz el-Belhî, Ebu Bekir. *Fezail-i Belh*. çev. Abdullah Muhammed Hüseyinî Belhi. nşr. A. Habibi. Tahran: Sûrur-ı Saadet, 1972.
- Yelek, Kamil. “Hanefî Mezhebinde Örfün Hükümlere Etkisi”. *Dergiabant* 6 (2015), 8-9.
- Şener Abdulkadir, “cûzcânî, Ebû Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Aralık 2024).
- Şimşek, Murat. *Mezhepleşme Sürecinde Hanefîlik: Tarih ve Usûl*. Konya: Aybil Yayınları, 2014.
- Zeylaî, Cemaluddin Ebu Muhammed b. Abdillâh. *Nasbu'r-râye li-ehadisi'l-Hidaye*, 5 Cilt. Kahire: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1301.